

УДК 821.161.2:305“312”

М. А. НЕСТЕЛЄВ

м. Слов'янськ

westalker@ukr.net

МАСОВА ЛІТЕРАТУРА, КАНОН І КУЛЬТ (ДО ПРОБЛЕМ ВЗАЄМОДІЇ ТА ДЕФІНІЦІЇ)

У статті досліджуються категоріальні і термінологічні особливості використання термінів «масова література», «канон» і «культ» у сучасному літературному дискурсі. Визначається специфіка їх взаємодії в соціологічному, естетичному і культурологічному аспектах.

Ключові слова: масова культура, канон, культ, класика, літературний дискурс.

Різні критерії класифікації літературних текстів завжди призводили і призводять до плутанини з дефініціями, головною з яких є те, що саме вважати літературністю. Беззаперечно, що література не можлива без діади «автор – читач», що неухильно задіює соціологічний аспект. Важливо також, що література (як красне писемство) здавна протиставляється фольклору (усній творчості), однак і ця антитеза не функціонує без соціологічного виміру.

Розподіл на масову й елітарну літератури – досить нечіткий, зважаючи на його прив'язку до кількості (і, ймовірно, – якості) читачів. Якщо брати за провідний критерій масовості накладу, то до масової літератури потраплять визначні класичні твори минулого (скажімо, «Паломництво Чайльд-Гарольда» (1812–1818) Дж. Байрона), що тільки більше розмиє межі масового й елітарного. Саме тому, на нашу думку, залучення понять «канон» і «культ» дасть змогу точніше сформулювати деякі показники масовості, чи, принаймні, – надійніше відмежувати її від елітарності. Адже часто дослідники (наприклад, О. Зверев [3] чи М. Черняк [10]) не можуть знайти точної назви для того, чому масова література є опозиційною: літературі «invention» (за Р. Брауном), автономній (за П. Бурдьє), справжній, високій, серйозній, елітарній, великій, якісній? Зредуковане бачення масової літератури як явища вторинного і зниженого призводить до викривленого розуміння феномену масової культури, хоча, як резонно апелює О. Зверев, не варто забувати про її «художню сутність» [3, 3]. Прийняття істориками літератури лише класики як визначального сегмен-

ту літературного процесу, вочевидь, унеможлиблює точність будь-яких дефініцій, тому масову інколи намагаються називати популярною, на противагу іншій, інтелектуальній художній продукції, яку інколи називають «література для професорів».

Метою нашої статті є уточнення понять «масова література», «канон» і «культ». Мета визначає такі **завдання**: окреслити взаємодію вищезазначених категорій літературного процесу; проаналізувати специфіку їх функціонування; дослідити термінологічні межі цих літературознавчих понять.

Термін «масова культура», що вперше з'являється в працях американського соціолога Д. Макдональда 1957 р., був покликаний означити активізацію певних тенденцій на спрощення / орієнтацію на читацькі маси у творчості міжвоєнного двадцятиліття ХХ століття. Однак суттєво, що причини цієї активізації треба шукати саме в елітарній літературі модернізму, яка вдосконалила прийоми художнього узагальнення, зробивши їх зразками для наслідування. Провідна російська дослідниця масової культури М. Черняк головною ознакою масліту називає «жорсткі жанрово-тематичні канони, що є формально-змістовими моделями прозових творів, які будуються на певній сюжетній схемі і мають спільність тематики, сталий набір дійових осіб і типів героїв» [10, 372], хоча й уточнює на початку своєї монографії, що тоді замість «масова література» доцільніше говорити «жанрова парадигма» [10, 5].

Звичайно, виникнення поняття «масова література» – це наслідок розвитку теорії «масового суспільства» і «масової культури»

[6, 256], проте точки перетину маси зі своєю елітою бувають не лише за принципом відмінності, але й спільності. Проте, певно, треба відрізнити масову літературу від масової белетристики, розрахованої на відтворення сталих тривіальних художніх сюжетних схем (жіночий роман, фентезі, детектив) заради швидкого збагачення автора. Загалом уперше жанрову формулу як домінуючий принцип масової літератури дослідив Дж. Кавелті 1976 р. Однак М. Гаспаров справедливо засвідчує, що «масова культура не заслуговує зневажливого презирства. Масова – вона і є справжня та представницька, а елітарна, авангардна культура складається з серійного виробництва духовних цінностей лише як експериментальна лабораторія» [2, 174]. Однак літературний процес функціонує таким чином, що експериментальне швидко засвоюється масовим і стає традиційним. Те, що колись було масовою культурою (наприклад, п'єси В. Шекспіра), тепер уходить до будь-якого канону (скажімо, до тих 26 письменників, яких видатний американський критик Г. Блум включає до свого «західного канону» [1]). Так, приміром, у Давній Греції літературний канон містив трьох трагіків, дев'ять муз («десята» – Сафо), десять ліриків, десять ораторів і под., зрештою, саме тоді й формується поняття «канон», що включає «класичних» (тобто – від грец. «зразкових») авторів.

Необхідність існування канону полягає в тому, що він і коментарі – це те, що, за М. Гаспаровим, «потрібно задля збереження пам'ятників колишньої писемності» [2, 30], хоча загалом канонізація – досить випадкове і постфактумне явище, залежне від культурно-історичних обставин. Специфіку канонізації простіше зрозуміти за допомогою зіставлення постатей «культового письменника» і «національного класика», адже, на цілком слушну думку А. Уракової, «герой канону, класик, – це зразок, однак між ним і читачем – нездолима дистанція. А у випадку культу дистанція скорочується, звідси – нерідко поширена модель символічного засвоєння» [9, 10]. Засвоєння і відторгнення – важливі механізми культури, які й визначають межу між масовим та елітарним мистецтвом.

Проте не варто плутати поняття класичного й елітарного, адже вони, хоч і дотичні,

однак не тотожні. Італійський літературознавець О. Обухова, приміром, дає таку дефініцію класики, яка цілком збігається з поняттям канону: «Відібрані часом твори, що входять до програми обов'язкової освіти» [7, 165]. Класичний канон, зважаючи на це визначення, хоч і повільно, але може змінюватися, до нього можуть потрапляти й цілком «масові» автори, проте «елітарне» в цьому контексті практично не пов'язане з поняттям «культового», що є, ймовірно, наслідком «певної діяльності владної еліти, однак, швидше, еліти соціальної, а не культурної» [7, 165]. Важливо, що ця ж еліта визначає й класичний канон, проте механізм цього визначення дещо інший. Загалом протиставлення пар «богема – канон» чи «кумір – класик», на нашу думку, також плідне у визначенні меж «масової літератури», взаємодія та дефініція якої залишаються наріжним питанням сучасного літературознавства.

Протиставлення «масове (розважальне) – елітарне (серйозне)», яке часто пропонується як одне з визначальних, у сучасну постіндустріальну (постмодерну у широкому значенні слова) добу масового виробництва культури, напевно, уже не може бути актуальним, оскільки постмодерн пропонує певне злиття прийомів-форм масової культури й елітарного змісту, підкріпленого масовими накладками (зокрема, романи У. Еко чи П. Зюскинда), а тому критерій «розважальне – серйозне» стає досить відносним розмежуванням, залежним від підготовленості читача бачити в тексті чи то всі закладені в нього автором смисли, чи то лише поверхову сюжетну канву. Водночас будь-який текст за певних обставин може набути ознак культовості, якщо очікування читачької спільноти збігатимуться з реальною чи уявною авторською пропозицією множинності тлумачень конкретного твору, коли в тексті відчитують навіть більше, ніж у нього закладено, саме тому літературний культ, за вдалим означенням С. Зенкіна, – це «феномен колективної співтворчості» [4, 138].

Поняття культу в літературі, що формується не пізніше другої половини XVIII століття (якщо вважати першим культовим текстом «Страждання молодого Вертера» (1774) Й. Гете), безперечно залежить від масового (соціологічного) критерію. Як зазначає С. Зенкін, «літературний культ – поняття дис-

циплінарно «нечисте», передусім воно функціонує не в науковому, а в газетно-журнальному дискурсі, де культовим можуть назвати будь-що» [4, 133]. Уживання слова «культ» стає актуальним на початку 1970-х рр. у статтях про рок-музику, де культовість, за А. Ураковою, означала «обожнення особистості музиканта разом із соціалізацією на кшталт сектантства» [9, 4].

Для іудейсько-європейської традиції, наприклад, саме Біблія є першим культовим текстом, якщо брати до уваги сакральний аспект поклоніння написаному, уважного читання, яке, у такий спосіб, маркує приналежність читача до певної суспільної групи, і мультидисциплінарного тлумачення прочитаного (можливість будь-якого твору стати культовим виразно продемонстрував культуролог В. Руднев, пропонуючи 10 інтерпретаційних моделей відомої дитячої книжки А. Мілна про Вінні Пуха [8]). Власне, профанність літературного культу безпосередньо пов'язана з сакральністю культу релігійного, означуючи апокрифічність секуляризованого художнього явища. Н. Кирєєва на прикладі сучасних американських прозаїків Дж. Барта і Т. Пінчона вичерпно демонструє, як відбувається перехід відповідно від культового письменника до класика та від класика – до культового автора [5]. Цікавим в її аргументації є, передусім, те, що самі письменники можуть частково вплинути на свій класичний чи культовий статус, зокрема, відмовляючись давати інтерв'ю (як Т. Пінчон) чи, навпаки, ведучи активне суспільне життя (як Дж. Барт), однак культовість усе одно залишається наслідком досить випадкових факторів.

Масова література як естетично-соціологічний феномен у межах усієї літератури функціонує, безперечно, на відтворення готових схем-формул, а не на створення нових, проте

доба постмодерну виразно означила неспроможність сучасної культури продукувати нове, щонайбільше – робити пастиш зі старих художніх методів. Канон як офіційно-соціологічний феномен у межах літератури функціонує як зразок старих художніх методів, затверджений у культурі з метою збереження самого факту її існування. Культ як художньо-соціологічний феномен у межах літератури функціонує як випадковий факт співавторства, що актуалізується бажанням бути ототожненим з певною соціальною групою, ситуативною мікроелітою. Усі три поняття-явища активно взаємодіють (на рівні відторгнення чи дифузії) у літературному дискурсі-процесі, що робить їх актуальними категоріями естетики.

Список використаних джерел

1. Блум Г. Західний канон: книги на тлі епохи / Г. Блум ; пер. з англ. ; під заг. ред. Р. Семківа. — К. : Факт, 2007. — 720 с.
2. Гаспаров М. Л. Филология как нравственность / М. Л. Гаспаров. — М. : Фортуна ЭЛ, 2012. — 288 с.
3. Зверев А. Что такое «массовая литература»? / А. Зверев // Лики массовой литературы США / А. В. Ващенко, В. В. Ерофеев, А. М. Зверев и др. ; отв. ред. А. М. Зверев. — М. : Наука, 1991. — С. 3—36.
4. Зенкин С. А. От текста к культу / С. А. Зенкин // Культ как феномен литературного процесса: автор, текст, читатель. — М. : ИМЛИ РАН, 2011. — С. 133—140.
5. Киреева Н. В. Джон Барт и Томас Пинчон : (к проблеме определения писательского статуса) // Культ как феномен литературного процесса: автор, текст, читатель. — М. : ИМЛИ РАН, 2011. — С. 387—404.
6. Массовая культура : учеб. пособие / К. З. Аюбян, А. В. Захаров, С. Я. Кагарлицкая и др. — М. : Альфа-М : ИНФРА-М, 2004. — 304 с.
7. Обухова О. Массовая и / или «элитарная» / О. Обухова // Культ-товары: Феномен массовой литературы в современной России : сб. науч. ст. — СПб. : СПГУТД, 2009. — С. 164—170.
8. Руднев В. А. Винни Пух и философия обыденного языка / В. А. Руднев. — М. : Гнозис, 2010. — 288 с.
9. Уракова А. П. Введение / А. П. Уракова // Культ как феномен литературного процесса: автор, текст, читатель. — М. : ИМЛИ РАН, 2011. — С. 3—20.
10. Черняк М. А. Массовая литература XX века : учеб. пособие / М. А. Черняк. — М. : Флинта : Наука, 2009. — 432 с.

M. NESTELIEIEV
Sloviansk

MASS LITERATURE, CANON AND CULT (THE QUESTION OF INTERACTION AND DEFINITION)

The categorical and terminological peculiarities of using the terms «mass literature», «canon» and «cult» in modern literary discourse are investigated in the article. The author determines the specificity of their interaction in sociological, aesthetic and cultural aspects.

Key words: mass culture, canon, cult, classics, literary discourse.

М. А. НЕСТЕЛЕБВ

г. Славянск

**МАССОВАЯ ЛИТЕРАТУРА, КАНОН И КУЛЬТ
(К ПРОБЛЕМАМ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ И ДЕФИНИЦИИ)**

В статье исследуются категориальные и терминологические особенности использования терминов «массовая литература», «канон» и «культ» в современном литературном дискурсе. Определяется специфика их взаимодействия в социологическом, эстетическом и культурологическом аспектах.

Ключевые слова: массовая культура, канон, культ, классика, литературный дискурс.

Стаття надійшла до редколегії 09.10.2015

УДК 821(100)“18/19”.0

І. І. НІКІТОВА

м. Хмельницький

nii@ukr.net

**ЖАНРОВО-ТЕМАТИЧНІ КАНОНИ ТВОРІВ
ОЛЕКСАНДРА СМОТРИЧА В КОНТЕКСТІ ПРОБЛЕМИ
«ЕЛІТАРНА / МАСОВА ЛІТЕРАТУРА»**

Внесена у заголовок тема аналізується в українському літературознавстві вперше. З'ясовано, що жанрово-тематичні канони О. Смотрича в контексті проблеми дихотомії «елітарна – масова» література відображають стан вивчення праць письменника часів проголошення незалежності України. Доведено, що елітарна літературна продукція О. Смотрича уособлює образ автора, його екзистенцію «бунту», естетику «боротьби», «опору», демонстрації національно-культурної специфіки українського руху опору в еміграції, а отже, є вагомим чинником національного відродження, антитезою соціалістичної духовної продукції.

Ключові слова: аналіз, елітарна / масова література, Смотрич, стиль, жанр.

В українському літературознавстві феномен масової літератури із погляду соціальних та естетичних / антиестетичних критеріїв досліджено недостатньо, а жанрово-тематичні канони творів діаспорного письменника Олександра Смотрича – й поготів. Маємо декілька вітчизняних публікацій про масову літературу, авторами яких є А. Таранова [14], С. Філоненко [17; 18], А. Кривопишина [6], В. Винник [2]. Проте широко розглянуто проблематику масової літератури російськими філологами, зокрема В. Самохваловою [12], Ю. Лотманом [7], Л. Гудковим [4], Б. Дубінін [5], К. Акоп'яном [1], німецьким славістом Бірґитом Менцелом [9] та ін. Хоча, якщо кинути погляд у ретроспекцію, то ця тема не нова, масову літературу виділяють як окремий феномен у системі художньої літератури з XVIII століття. На нашу думку, українські літературознавці особливу увагу звернули на масову /

елітарну літературу з розпадом СРСР, коли відійшла в минуле советська цензурна система, коли активно стали розвиватися літературні групи і течії, зійшлися на «горизонті» поезики в естетичних вимірах «високе» / «низьке», коли стиралися межі раніше чітких жанрово-стилістичних аспектів і різке протиставлення жанрів високих, «серйозних», інтелектуальних, канонічних і «не літератури», «кітч», «бульварної літератури». До масової літератури відносяться твори, що не відповідають гатунку елітарної, «високої».

Мета цієї статті – в контексті аналізу проблеми «елітарна / масова» література окреслити жанрово-тематичні канони творів діаспорного письменника Олександра Смотрича.

Відомо, що сучасна масова література оперативна, її цікавлять «свіжі» факти, «гарячі» події, а персонажі – переважно олігархи, метросексуали, жінки-розпусниці, екстрасенси,